

ייחודיותו של ספר זה בהתמקדותו בשינויים במעמדם של העולמא במצרים בתקופה הנידונה. הספר חשוב לחוקרים ולמתעניינים בהיסטוריה של המזרח התיכון בכלל ובמצרים בפרט, שהייתה חלוצה במעבר מחיים מסורתיים לחיים המודרניים, שהציבו אתגרים לפני שכבת העולמא מאז ראשית המאה העשרים.

חאתם מחאמיד
האוניברסיטה הפתוחה

* * *

Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2011, 262 pp. including notes, bibliography, index.

ספרה של אביגיל יעקובסון המבוסס על עבודת דוקטור שהגישה באוניברסיטת שיקגו, הוא תרומה נוספת לשורה של פרסומים מהשנים האחרונות על שלהי התקופה העותמאנית בארץ-ישראל – תקופת הסולטאן עבד אל-חמיד השני והתורכים הצעירים.⁸ נראה שתקופה זו מעוררת באחרונה סקרנות גדולה אצל חוקרים וסופרים משום שהיא סוגרת ארבע מאות שנים של שלטון עותמאני, בשל היותה מכשירת הקרקע לארץ-ישראל ה"חדשה" שקמה תחת שלטון המנדט הבריטי ובשל היותה טומנת בחובה את שורשיו של הסכסוך המתמשך והמסובך בין יושבי הארץ, יהודים וערבים.

הספר עוסק בהיבטים מרכזיים של תקופת המעבר בירושלים משלטון עותמאני לשלטון בריטי – שנות מלחמת העולם הראשונה ושנות המשטר הצבאי שקימו הבריטים בעיר מכיבושה בדצמבר 1917 ועד המרתו במנדט חבר הלאומים ביולי 1920. נידונים מגוון נושאים, ונקודת המבט היא של תושבי העיר או של "אורחים" ומשקיפים שבאו במגע ישיר עם ההתרחשויות. עם זאת, הציר המרכזי הן התמורות שחלו בתקופה קריטית זו אצל בני העיר בראיית זהותם (הן זו העצמית והן זו של ה"אחר") ובנאמנותם הפוליטית. את זאת עושה המחברת באמצעות בדיקת עמדותיהם של אנשי ציבור ואנשי רוח יהודים וערבים כפי שהתבטאו בכתביהם,

8 ראו לדוגמה: Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden and Boston 2011; Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio (eds.), *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, London and New York 2011; Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians and Jews in Early Twentieth-Century Jerusalem*, Stanford, California 2011; Conde de Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, edited by Eduardo Manzano Moreno and Roberto Mazza, London and New York 2011. ראו גם ביקורות על ספריהם של יובל בן-בסט ואייל ג'יניאו ועל ספרו של יוהאן בוסאו: **החדש** נא (2012), עמ' 218-228.

בנאומיהם ובמעשיהם ובהתחקות אחר ההתפתחות שחלה בדעותיהם. בין המקורות הרבים והמגוונים למחקרה ראויים לאזכור מיוחד היומנים של אַחְסָאן תַּרְגֵּמָאן המוסלמי וח'ליל אל-סכאכני הנוצרי, בצד הערבי-פלסטיני, ובצד היהודי המאמרים שהופיעו בעיתון העברי החדות, ומאמריהם של שמעון מויאל ונסים מלול.

בקווים כלליים מבחינה המחברת אצל דוברים יהודים וערבים כאחד, הן בזמן המלחמה והן בתקופת המשטר הצבאי הבריטי, בדו־קיום בין שני מושאי הזיקה והנאמנות שלהם הטיפו – ההזדהות האזרחית עם המדינה השלטת וההזדהות האתנית עם קהילתם. בתקופה הראשונה עדיין ראו הערבים, מוסלמים כנוצרים, את עצמם כאזרחים עותמאנים נאמנים, אך בה בעת גם קיננה בלבם תחושה חזקה של השתייכות לקהילתם הערבית-פלסטינית. אל נכון הם האמינו כי שני המוקדים הללו יכולים לדור יחד, אם כי פגעי המלחמה והאכזבות מצעדיו הקשוחים של השלטון העותמאני הובילו אותם בהדרגה לכיוון של ניכור מן המדינה. בקרב היישוב היהודי, ובעיקר אצל משכילים מבני הקהילה הספרדית, הדגישו הדוברים מצד אחד את זהותם כאזרחים עותמאנים, ומצד אחר את זיקתם לקהילה האתנית-הדתית היהודית. הם אף הביעו אמונה במטרותיה הבסיסיות של הציונות, שהתיישבו לדעתם גם עם תודעתם האזרחית העותמאנית. ואולם גם בקרב היישוב החדש האשכנזי, דוגמת בני העלייה השנייה, שהתאפיינו בלהט ציוני וראו את הגשמת הציונות בראש מטרותיהם, שררה הכרה שיש בעת ובעונה אחת להוכיח את נאמנותם לאימפריה העותמאנית ולקבל על עצמם את חובות מעמדם כאזרחים עותמאנים.

הצהרת בלפור והכיבוש הבריטי את ירושלים יצרה מציאות חדשה – העותמאנים ירדו מן הבמה והנסיבות הצביעו על הקמתו של שלטון חדש בירושלים ובארץ-ישראל כולה. מעניין כי אף-על-פי שהנאמנות לאימפריה העותמאנית הובעה רק זמן קצר לפני כן, לא נשמעו געגועים של ממש להחזרתם של השליטים הקודמים. בקרב דוברי הקהילה הערבית התבלטה עתה הזהות העצמית הערבית בכל עוזה, והובע בדרך כלל הרצון להיספח על המדינה הסורית הערבית החדשה שעמדה לקום. אמנם לא קמה התנגדות לחסות חיצונית או תמיכה של מעצמות כמו ארצות הברית או בריטניה, אך הייתה התנגדות כללית לקבלת עקרונות הצהרת בלפור על המשמעות שהייתה מקופלת בה – עלייה והתיישבות יהודית חופשית בארץ. גם ביישוב היהודי הודגשה עתה ההשתייכות האתנית. הלוך הרוח הדומיננטי היה של ציפייה לראות בהגשמת החזון הציוני, ובריטניה נראתה כמי שעשויה לסייע בכך. כמה מן הדוברים צפו כבר אז את הקשיים שעמדו בפני הניסיון לגשר בין שאיפותיהן של שתי הקהילות – היהודית והערבית.

ממצאה של המחברת בנויים על תשתית רחבה של עדויות – גם מאמירותיהם של בעלי הדבר עצמם וגם מדיווחים חיצוניים – והם עומדים במבחן הביקורת. הספר משקף היטב את קווי ההתפתחות הרעיונית שחלה אצל הדוברים המרכזיים בשתי הקהילות, היהודית והערבית, והמחברת גם עומדת על ההבדלים בין דובריהן של קבוצות שונות, בתוכן ובינם לבין עצמם. בעיה מסוימת המתעוררת למקרא הספר היא עם הגישה התאורטית הדוחה מושגי דיון מקובלים ומציעה אחרים במקומם.

המחברת דוחה (עמ' 7) את נקודת ההשקפה המדגישה בידול על רקע אתני-לאומי בין "יהודים" ו"ערבים", או על רקע דתי, בין "יהודים" מוסלמים ו"נוצרים". במקום זה היא מטפלת בירושלים כ"מסגרת המאחדת והמארגנת העיקרית לניתוח" (18), ועיקר הדיון הוא על מה שהתרחש בעיר ומנקודת מבטם של תושביה. כאן עולה מאליה השאלה, אם אכן יש לראות בעיר ירושלים ישות בפני עצמה הניתנת לניתוח כזה. יש כמובן לקבל את מרכזיותה וחשיבותה של העיר בחיי הארץ בעת ההיא ואת היותה היעד המרכזי של הכיבוש הבריטי, אך האם אפשר להפריד בינה לבין מרכזי אוכלוסייה אחרים בארץ-ישראל, והאם אין לראות בירושלים מייצגת את הלוח הרוחות באוכלוסיות היהודית והערבית בארץ-ישראל כולה? דומה שגישתה של המחברת בנקודה זו פתוחה לוויכוח, ויש לציין שגם היא עצמה מקבלת בסופו של דבר את עוצמתן של הזיקות הדתיות והאתניות בקרב אוכלוסיית העיר.

מחברת הספר מתמודדת בין השאר עם השאלה, האם השליטה העותמאנית או הבריטית בעיר תואמת את המודלים התאורטיים של שליטה קולוניאלית. המחברת מקבלת את ההשקפה ולפיה בתקופה הבריטית המאפיינים הקולוניאליים בולטים למדי, אך מצביעה על הבעייתיות, מסיבות שונות, שבהגדרת השליטה העותמאנית בפרובינציות קולוניאליות בנוסח האירופי. הוא הדין בירושלים כ"עיר קולוניאלית". היא מעדיפה (בעקבות סלים דרינגיל) את ההגדרה של השלטון העותמאני כ"קולוניאליזם אמביוולנטי" או "קולוניאליזם מושאל", אך בוחרת בשם "אינטר אימפריאלי" לימי המעבר שבין שתי האימפריות, ולא "אינטר קולוניאלי". בכל מקרה עיסוקו המרכזי של הספר הוא, כאמור, בתקופת המעבר בעיר בין שלטון אימפריאלי אחד למשנהו מתוך הנחה שאין לראותם כפרשות נפרדות, אלא כתהליך הדרגתי, מתמשך ורב-ממדי. הדבר נעשה, כהגדרתה של המחברת, מזווית הראייה של Relational History, הבודקת את התקופה על רקע הפיצול של האוכלוסייה למרכיבי השונים. השאלה הנשאלת דומה לזו שנשאלה לגבי הבידול הגאוגרפי של ירושלים – האומנם אפשר לבדוד את התקופה הנידונה בספר מתקופות אחרות? משמעות מיוחדת מייחסת יעקובסון לתקופת המלחמה. בפרק המבוא היא דנה בנושא של "ערים במלחמה", ועל ירושלים נכתב (13), שפרוץ המלחמה וכן המסגרות הפוליטיות והאזוריות המשתנות "אילצו את התושבים לעמוד בפני אתגרים, קשיים, ומצבים חדשים". אין ספק שאף-על-פי שהעיר לא חוותה כמעט עד הרגע האחרון מעשי איבה בתוך גבולותיה שלה, גרמה תקופת המלחמה למצוקה קשה לאוכלוסייה, שסבלה פגיעות שונות כמו מחסור ורעב, גיוסים, הפקעות, הגליות וכיוצא באלה. כל אלו חידדו ודאי את השקפותיהם של דוברי הקהילות, ויש להניח שהן גם חיזקו את הרגשות האנטי-עותמאניים בקרבם. עם זאת לא ברור באיזו מידה השפיעו תנאי המלחמה על היחסים ההדדיים בתוך האוכלוסייה עצמה, ודומה שעל השקפותיה השפיעו לא פחות גם הסיבות החיצוניות, הכישלונות העותמאניים בחזית, ההתפתחויות המדיניות בעולם ובאזור והציפיות לכיבוש בריטי מתקרב. יש גם להוסיף, שהקשיים של תקופת המלחמה לא היו חדשים לגמרי בנופה של ירושלים, ולדעות שהביעו הדוברים השונים היו שורשים עמוקים גם הרבה לפני כן.

שאלות אחרות נוגעות לבחירת הנושאים הספציפיים (האישים המוזכרים, אירועים שונים וכדומה) שהספר עוסק בהם. יש נושאים הזוכים להבלטה יתרה. כך, למשל, מובלטות מאוד פעולות הסיוע לתושבים שנפגעו בעת המלחמה הן מצד גורמים מקומיים והן מצד גורמי חוץ, ותוך כדי כך מודגש (47 ואילך, 52) מקומה של ארצות הברית בפעולות אלו. עד כניסתה למלחמה בשנת 1917 אכן הייתה אכן ארצות הברית פעילה מאוד בסיוע חומרי לאוכלוסייה, אולם היו גם גורמים אחרים שהושיטו יד במגוון דרכים ובהם גרמניה ואוסטריה-הונגריה, בעלות-בריתם של העותמאנים. עם הנושאים הנידונים בהרחבה גדולה יחסית נמנים המרחבים הציבוריים של העיר ירושלים, ההשקפות של כמה אנשי כמורה אנגליקנים והרשמים הראשונים של פקידים ואנשי צבא בריטים כפי שתועדו לאחר כניסתם לעיר.

מצד העריכה היה הספר יוצא נשכר מעריכה סגנונית ולשונית קפדנית יותר. בפרקים השונים המחברת מרבה מאוד בהקדמות על כוונותיה בהמשך, בסיכומים של דברים שנאמרו או בהפניות לדיון נוסף במקום אחר בספר. יש בכך הכבדה, לא תמיד לצורך, על הקריאה הרצופה. פה ושם נפלו אי-דיוקים קלים. לדוגמה: שלא כפי שנכתב, הן חוזה סן סטפנו הן חוזה ברלין נחתמו במרוצת שנת 1878 (10); כשהוגלו דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי מן הארץ בשנת 1915 עשו את דרכם לאלכסנדריה ומשם לארצות הברית (30); מגדל השעון בשער יפו הושלם בשנת 1907 (58); והסַנְגֶ'קִים של שכם ועכו נכללו משנת 1865 בפלך סוריה, ורק ב-1888 נספחו לפלך החדש של בירות (186, הערה 6). במינוח היה עדיף לקרוא לאזור שממזרח לירדן בשם "טרנסג'ורדן" ולא "ירדן" (32) או "ירדן המזרחית" (38), ולכנות את פְּיָצֵל בשנת 1919 בתואר "אָמיר" ולא "מלך" (163).

בסיכום כללי יש לברך על הופעת הספר כתרומה מקורית וחשובה להבנת הלכי הרוח ששררו בציבור בתקופה קריטית בתולדות ירושלים בפרט וארץ-ישראל בכלל. הוא מכיל תובנות חדשות ומעניינות, הנסמכות על השקפותיהם של מגוון גדול של אישים שהיו עדים או שותפים למאורעות. מעניינת בראש ובראשונה ההבחנה שעושה המחברת בין ניואנסים שונים בהתבטאויותיהם של בני קבוצות שונות בתוך ה"מחנות" הגדולים – ספרדים ואשכנזים בצד היהודי ומוסלמים ונוצרים בצד הערבי-הפלסטיני. ניואנסים אלה התקיימו גם בתקופה שעדיין שלטו בעיר העותמאנים, וגם בתקופת השלטון הבריטי. מרתקת לא פחות היא ההקבלה שהמחברת מציגה בין הגישות לזהות ולנאמנות פוליטית שהתרוצצו בתקופה ההיא בשתי הקהילות הלאומיות. כל עוד האימפריה העותמאנית נראתה כישות שכוחה עמה לשרוד, ניכרה אצלן המגמה לתת ביטוי לחובה האזרחית ולהביע נאמנות למסגרת המדינית העותמאנית. עם זאת לא היה ויתור על הזיקה האתנית-הלאומית, וייתכן שבשתי הקהילות פעלה האמונה, התמימה במקצת, ששתי הנאמנויות יכולות לדור בכפיפה אחת ואולי אף להיבנות זו מזו. ייתכן גם, שכפי שנרמז בספר, שזו הייתה שעת רצון להבנה הדדית בין שתי הקהילות, או לפחות בין קבוצות בתוכן. עם היעלמותה של המסגרת המדינית המאחדת של האימפריה העותמאנית גברה תודעת הייחוד האתני-

הלאומי, ומאז ואילך היא שהנחתה את ההשקפות והעמדות של שתי הקהילות, תוך כדי חשיפת הפער הרחב שביניהן.

דוד קושניר
אוניברסיטת חיפה

* * *

Hamid Dabashi, *The Arab Spring, The End of Postcolonialism*, London: Zed Books, 2012, 262 pp.

"האביב הערבי" ייזכר בספרי ההיסטוריה כאחת מנקודות המפנה המשמעותיות ביותר, אך גם המפתיעות ביותר בתולדותיו של המזרח התיכון בעת החדשה. זוהי טלטלה עזה שהפתיעה לא רק את המומחים לדבר, מהם שעקבו לאורך השנים בדבקות אחרי הנעשה במזרח התיכון, ולא רק את השליטים הערבים ששילמו בכיסאותיהם או אף בחייהם בגין טלטלה זו, אלא בראש ובראשונה את גיבוריה ואת מחולליה, את אותם המוני צעירים – במקרה של מצרים – או איכרים רעבים – במקרה של סוריה – שיצאו לחפש אחר צדק וחירות ומצאו את המלוכה.

אין פלא שהאירועים הדרמטיים במזרח התיכון הניבו יבול של מחקרים אקדמיים ואחרים, שניסו להסבירם, לעמוד על הרקע והסיבות להתרחשותם, וגם למקמם בהקשר אזורי ואף גלובלי. ובעיקר ביקשו מחקרים אלו לעמוד על המשמעויות העמוקות וארוכות הטווח הנובעות או שעוד עתידות להיוודע להם. ואכן במקרה המחקרים עמדו שאלות של המשכיות אל מול שבר, מהפך ואף שינוי מגמה ברצף ההיסטורי של תולדות המזרח התיכון, כמו ייחודיותו של "האביב הערבי" מול היותו חלק ממגמה גלובלית, או תופעה מוכרת מן העבר החוזרת על עצמה מדי כמה דורות בהיסטוריה של האזור.

עם מחקרים אלו נמנה גם ספרו של חֶמֶיד דַּבְּאִשִּׁי (המופיע בכותרת הרשימה). דבישי הוא פרופסור ללימודים איראניים ולספרות השוואתית באוניברסיטת קולומביה בארצות הברית. התמחותו מקיפה את לימודי איראן והאסלאם של ימי הביניים והאסלאם בן זמננו, ספרות משווה, קולנוע ופילוסופיה של האמנות ועוד. בתחומים אלו עוסקים מרביתם של עשרים וחמישה הספרים ולמעלה ממאה המאמרים שחיבר. מעיון בביוגרפיה העשירה והמגוונת שלו עולה בברור, כי הספר שלפנינו אינו מחקר אקדמי של אדם שתחום התמחותו ועיסוקו האקדמי הוא ההיסטוריה המודרנית של העולם הערבי או שהוא בעל היכרות מעמיקה – מעבר לקריאת עיתונים וצפייה במהדורות החדשות בטלוויזיה – עם המציאות ההיסטורית, החברתית-כלכלית או הפוליטית בת זמננו במדינות הערביות שבהן התחוללו האירועים הדרמטיים שלהם הוא מייחד את ספרו. יש אפוא לראות בספר זה משום גילוי דעת או שמא מסה שעניינה הוא מחקר ביקורתי של השיח הפוליטי, התקשורתי ואף האקדמי המתקיים